

*Людмила Іванченко,
Олександр Моця
(Київ)*

ДАВНЬОРУСЬКЕ ОБОРОННЕ БУДІВНИЦТВО У ПРАЦЯХ М.П. КУЧЕРИ

У статті розглядається внесок М.П. Кучери у дослідження давньоруського оборонного будівництва.

Ключові слова: «Зміюві вали», давньоруське оборонне будівництво, М.П. Кучера, Великий Кордон, Володимир Святославич.

Восени 2012 р. виповнилося 90 років з дня народження Михайла Петровича Кучери (1922–1999) – видатного українського археолога, доктора історичних наук, провідного наукового співробітника відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, визнаного фахівця у галузі вивчення давньоруського оборонного будівництва.

Дослідження вказаного напрямку є основним науковим доробком у його тривалому вивченні епохи першої держави східних слов'ян, а землі Переяславського князівства серед інших регіонів Південної Русі займають достойне місце в плані інформаційної бази. У цьому відношенні він є одним із найбільш відомих вітчизняних спеціалістів, наукові праці якого не втратили своєї актуальності й нині. У першу чергу слід відзначити його монументальну монографію, присвячену систематизації наявних джерел та характеристики слов'яно-руських городищ VIII–XIII ст. на території між Саном та Сіверським Дінцем, де були проаналізовані дані про 670 комплексів та зроблені узагальнюючі висновки [9].

Досліджуючи центри IX–X ст. Михайло Петрович встановив, що для цього періоду існування Давньоруської держави характерними були укріплення простого типу, тобто вони склалися із однієї частини. А наявність слов'янського культурного шару на городищах із двома й більше укріпленими частинами свідчить про їх походження з більш давніх часів. Прості городища є основним типом укріплених пам'яток і в подальший період Київської Русі, але в будівництві вже з кінця X ст. застосовувалися також укріплення складного типу, причому, вони склалися майже виключно із різновеликих частин, як правило – двох: відносно невеликої внутрішньої і значно більшої зовнішньої.

Форма самих городищ залежала від конфігурації природної частини місцевості, котру вибирали для зведення оборонних споруд. Звичайно вона була неправильною в плані – адже за доби панування холодної зброї будь-яка форма задовольняла потреби захисту. Хоча, найраціональнішою все ж була округла форма. Вона була характерною для городищ, розташованих на рівній місцевості і навіть для частини нагірних пунктів.

Основою конструкції укріплень тоді були дерев'яні зруби, а зрубні кліті могли використовуватися і як своєрідні резервні приміщення для перебування навколишнього населення на випадок кочівницьких вторгнень. Стовпова ж конструкція стін мала допоміжне значення, її також застосовували в екстремальних умовах (наприклад, після пожежі, коли знищувалися зрубні конструкції).

М.П. Кучерою було розглянуто й питання про характер забудови укріплених поселень на території сучасної України та в суміжних районах, а також розміщення на них житлово-господарських комплексів. На особливу увагу заслуговує реконструкція подвірної-рядової забудови, аналогом котрої слід вважати садибне планування в давньоруських містах лісової смуги на території сучасних Білорусі й Росії. Подвірної-рядова (або ж шахово-рядова) забудова в лісостеповій смузі була характерною як для укріплених, так і неукріплених давньоруських поселень. Але в межах укріплень вона була більш компактною. Типи забудови – кільцевий, рядовий, подвірної-рядовий, неупорядкований – були виділені на основі фрагментарних матеріалів, а тому заслуговують подальшої уваги під час накопичення нових даних.

Сама проблема городищ безпосередньо пов'язана із з'ясуванням ролі оборонного

будівництва в історії раних слов'ян і Русі, а розміщення раних городищ свідчить про те, що кожне літописне плем'я володіло власною укріпленою територією. Пізніше нова держава «Русь» взяла на себе основну зовнішню функцію – захист власних кордонів. Впроваджується новий адміністративно-територіальний поділ державних володінь, споруджуються нові оборонні лінії (про це – трохи далі), виникають нові адміністративно-політичні центри.

Слов'яно-руські укріплення належали до громадської та державної власності. Вони були адміністративно-політичними й військовими осередками місцевого й загальнодержавного значення. Але керували ними різного рангу адміністративно-посадові особи, державно-феодална еліта, яка все ж, у першу чергу, більше дбала про власні інтереси. Це був основний канал формування на Русі боярських господарств, переходу частини державних укріплень до впливових приватних осіб. З появою укріплень посилюються відмінності у розвитку окремих населених пунктів, виникають нові поселенські структури. І ще одне: самі по собі укріплені пункти не існували. Під їх захистом виникали неукріплені поселення. А судячи з того, що останні у багатьох випадках засновувалися у несприятливих для звичайного заселення умовах (на високих корінних берегах річок і т. п.), якраз інтереси захисту домінували в житті південноруського населення.

Основна зовнішня загроза на півдні Київської Русі походила від войовничих сусідів-кочовиків, частина яких з часом переходила на давньоруський бік і осідала на південних кордонах, зокрема у Пороссі, де у них з'являлися власні укріплені поселення [7]. Найтипівішими рисами чорноклобуцьких городищ є невеликі розміри укріплених майданчиків, незначні за розмірами вали, розташування останніх кількома рядами з напільного боку, багатоярусне ескарпування схилів з влаштуванням ровів та валів, незначний культурний шар чи навіть повна відсутність як у середині городища, так і зовні біля нього, переважаання валів без зрубних конструкцій, випадки членування фортець на дві мініатюрні частини на зразок давньоруського міського дитинця та окружного міста.

Вивчення розмірів урбаністичних центрів східних слов'ян у давньоруську епоху також цікавили згаданого дослідника. Зокрема він встановив, що поселеннями міського типу ставали укріплені пункти площею близько 2 га і більше, й лише у виключних випадках вони могли обмежуватися меншими розмірами [8, с. 72]. До цього слід долучити ще одне археологічне спостереження: місто завжди мало хоча б дві (як мінімум) укріплені площадки, на відміну від замків та інших специфічних городищ [12, с. 34].

Ще одним напрямом наукових інтересів М.П. Кучери були так звані Зміївні вали на території Середньої Наддніпряни. Згідно з легендами, однотипні земляні насипи, що вражали своєю протяжністю, з'явилися у давнину в результаті протистояння між міфічним Змієм та двома сміливцями – Козьмою і Дем'яном, які його перемогли й провели плугом величезну межу, котру він не міг переступити. Збудовані вони були у лісостеповій зоні південніше й південно-західніше Києва – на просторі між Дніпром і Тетеревом до Росі та її західних допливів, а також вал вздовж Дніпра і нижньої течії Сули на Лівобережжі загальною протяжністю більш як 950 км.

Легенда легендою, а насправді, у результаті робіт Михайла Петровича та інших дослідників, вдалося встановити, що ці вали були досить складною оборонною спорудою із дерева та землі, яка з'явилася в часи Київської Русі (23 поздовжніх вала, котрі увійшли в 9 ліній) і були направлені на протистояння із кочівницькими ордами, які хвиля за хвилею накочувалися на міста і села слов'ян – землеробів. Вся ця досить складна оборонна система створювалася в кілька етапів: у кінці X – на початку XI ст. (за часів великого князювання Володимира Святославича та Ярослава Мудрого), а також (у Пороссі) – не раніше першої третини XII ст. Приблизні розрахунки показали, що зведення відрізка валу довжиною 1 км вимагало трудових затрат 72 чоловік протягом року. Орієнтовно визначено, що будівництво раних валів могло тривати не більше 19 років при щорічній участі в ньому 3500 чоловік [6, с. 3, 198–199; 5, с. 67–73].

Говорячи ж про систему оборони середньодніпровської території у кінці I – на початку II тис. н.е. в цілому, слід відзначити, що оборонні лінії тут діляться на три типи, котрі

складаються із:

- Змійових валів і городищ;
- власне Змійових валів;
- власне городищ.

Окрім того на ділянках без фортець або ж значно віддалених від останніх, як і на найбільш небезпечних напрямках сторожової служби для контролю над місцевістю використовувалися високі кургани попередніх епох або ж спеціально зведені насипи. У зв'язку з цим слід звернути увагу на повідомлення єпископа Бруно про його прощання із князем Володимиром Святославичем на південному кордоні Русі зі Степом, укріпленому Змійовим валом. Перший із них, пройшовши «довгу загорожу», став на одному горбі («colle»), а інший на другому [1, с. 12].

При цьому також слід відзначити, що оборонні лінії лише із одних городищ (без Змійових валів) споруджувалися як в XI, так і в XII–XIII ст. Ланцюжки ранніх городищ давньоруського часу відомі у чотирьох районах – по правому березі нижньої Десни (окрім самого нижнього її відрізка), правому березі Трубежу, в басейні верхньої течії Сули, по лівому берегу середньої й нижньої течії Росі. В інших місцях Середньої Наддніпрянщини поодинокі городища XI ст. не створюють реальних оборонних ліній. А оборонні лінії із городищ кінця XI–XII ст. ніде не створюють одне ціле із такими валами.

І ще одне зауваження, висловлене дослідником у даному аспекті висвітлення піднятої теми: якщо виходити із хронології давньоруських городищ, то Змійові вали як на правому, так і на лівому боці Середньої Наддніпрянщини не виходять за межі поширення укріплених пунктів, заснованих київськими великими князями у X–XI ст., за невеликим виключенням, що супроводжує городища лише цього раннього періоду. Відмінності в характері оборонних ліній – як територіальні, так і хронологічні – слід розглядати у взаємозв'язку з даними історичної географії. А це у свою чергу дає змогу більш конкретно встановити місце Змійових валів у системі оборони давньоруської держави [6, с. 176–177].

Ще однією особливістю розглянутих оборонних конструкцій давньоруського часу було те, що вони стали якісно новим історичним типом споруд оборонного характеру: адже городища на території сучасної України з'явилися ще в енеоліті, але зведення таких споруд могло бути здійснене лише у часи першої державності східних слов'ян (коли можна було сконцентрувати в межах грандіозного проекту велику кількість підданих).

Взагалі саме за часів Київської Русі оформлюється система охорони прикордонної лінії, спрямована на захист головних державних центрів та її внутрішніх центральних регіонів від зовнішньої загрози, котра практично без істотних змін проіснувала аж до XIX ст. Тоді ж, у киеворуський період, закладаються підвалини системи раннього оповіщення стосовно небезпеки ворожого нападу світловими та димовими сигналами від кордону до центру. У цей же час постають головні завдання прикордонних охоронних структур, що є актуальними і донині – вчасно виявляти пересування ворожих збройних формувань до державного кордону, попередити метрополію про виникнення безпосередньої воєнної загрози, встановити вірогідні маршрути руху атакуючих, вступити з ними у бойовий контакт і своїми діями затримати на час, необхідний для розгортання основних військових сил для надання відсічі супротивнику [11, с. 8].

Підтвердження цьому знаходимо і у відносно фрагментарних дослідженнях М.П. Кучери оборонних споруд пізньосередньовічних часів. Для них основною відмінністю стала невелика протяжність, локалізація на певних ділянках місцевості та відсутність у самих насипах дерев'яних конструкцій. Частина із них виникла наприкінці XVII – у XVIII ст., а частина не мала оборонних функцій і тому їх слід відносити до межових споруд [6, с. 64]. Такі пошуки були продовжені (правда, поки що у відносно незначному обсязі) і під час реконструкції козацької прикордонної польової служби у складі відповідних військових структур молодого Російської імперії [3].

Важливим стало і те, що М.П. Кучері вдалося локалізувати «Змійові вали» лише на території Середньої Наддніпрянщини, відділити їх від «Траянових валів» на території

західноукраїнського регіону. Останні проходили аж до Молдови у меридіональному напрямку, були зведені в часи раннього залізного віку, але, як і вищезрозглянуті, будувалися осілим місцевим населенням у його протистоянні із кочовиками. Земляні споруди середньовічних часів відомі й на території Болгарії, Польщі, сучасних Татарстану й Чувашії у Росії [6, с. 172–173; 4, с. 43–55].

Протистояння землеробів та номадів простежується і на території Кримського півострова, де в середньовічний період у степовій зоні якраз і панували останні. Зокрема, на кордонах Візантійської імперії у V–VI ст. споруджуються як окремі опорні пункти, так і цілі системи, що склалися із сторожових башт, валів, так званих довгих стін, засік, котрі зазвичай називалися «лімесами». Так, вже у часи правління імператора Юстиніана I (527–565 pp.) у Південно-Західному Криму була побудована система «довгих стін», котрі закривали проходи (клістури) у гірські долини. Тут вони зводилися із каміння, що й зрозуміло для даного регіону, але були за протяжністю набагато меншими, ніж вищезрозглянуті дерево-земляні конструкції (всього 30–35 км завдовжки). Та й у відношенні їх використання на окремих ділянках ще існують неоднозначні гіпотези [15, с. 59; 13, с. 69]. При цьому слід відзначити й те, що відносно невелика довжина таких стін була притаманною не лише окраїнним візантійським територіям, але й околицям такого «суперміста» як Константинополь. Навколо нього «Довгі стіни» становили зовнішній рубіж оборони столиці на відстані 50 км від самого міста й тягнулися протягом 50 км від Чорного моря до Мармурового (побудовані на початку VI ст. н.е.) [14, с. 68; 16, с. 244].

Цей ряд прикладів можна було б ще довго продовжувати (Велика Китайська стіна та ін.), але в цілому такі масштабні проекти, в першу чергу, фіксували межу двох світів: «...перед нами постає одна із глобальних проблем в історії людства – взаємин різних цивілізацій, які до появи сучасного суспільства відбувались здебільшого на так званих Великих Кордонах – у зонах їхніх довготривалих контактів. Поняття Великого Кордону є одним із найважливіших для розуміння історії людства. Від часу раннього розподілу народів на землеробів і кочівників виник і перший Великий Кордон, схожі риси з яким зафіксовано на кордонах стародавнього Єгипту, північного Китаю, а також на українському Придніпров'ї», – цілком справедливо відзначає С.А. Леп'явко. Він же відзначав і те, що саму теорію Великого Кордону сформулював ще наприкінці XIX ст. американський дослідник Ф. Тернер і її можна вважати одним із варіантів теорії географічного детермінізму. Земля сучасної України протягом багатьох століть являлася класичною «землею на кордоні» і ключовим у цьому словосполученні є саме слово «кордон» [2, с. 103; 10, с. 78].

І якраз у цьому контексті розробки М.П. Кучери, який теж відзначав, що: «Довгі загорожі споруджувалися до тих пір, поки існували кочівники» [6, с. 173], відігравали (і відіграють нині) неабияку роль не лише у регіональному відношенні, але й в загальноісторичному плані. Як і його результати вивчення середньовічних укріплених центрів східних слов'ян на півдні їхнього «світу».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гильфердинг А. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром / А. Гильфердинг // Русская беседа. – М., 1856. – Т. 1. – С. 1–34.
2. Історія українського козацтва: Нариси: У двох томах /Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.: іл.
3. Корнієнко О.М. Прикордонна польова служба Сумського козацького полку в XVII–XVIII ст. / О.М. Корнієнко // Сумська старовина. – 2009. – №№ XXVI–XXVII. – С. 7–18.
4. Кучера М.П. «Траянові» вали Середнього Подніпров'я / М.П. Кучера // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 43–55.
5. Кучера М.П. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі / М.П. Кучера, Л.І. Іванченко // Археологія. – 1987. – Вип. 59. – С. 67–73.
6. Кучера М.П. Змієві вали Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. – К.: Наукова думка, 1987. – 208 с.
7. Кучера М.П. Особливості городищ Чорних Клобуків Поросся / М.П. Кучера, Л.І. Іванченко

- // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 100–104.
8. Кучера М.П. Размеры древнерусского города по данным городищ на территории Украинской ССР / М.П. Кучера // Древнерусский город. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 69–72.
  9. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К., 1999. – 252 с.
  10. Леп'явко С.А. Великі кордони українців / С.А. Леп'явко // Гілея. Науковий вісник. Випуск 52 (спецвипуск). – К., 2011. – С. 78-88.
  11. Моця Б.О. Формування та розбудова структур прикордонної варті на території України (кінець IX – початок XX ст.). – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернігів, 2010. – 21 с.
  12. Моця О.П. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень / О.П. Моця // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 22–37.
  13. Мыц В.Л. Укрепления Таврики X–XV вв. / В.Л. Мыц. – К., 1991. – 164 с.
  14. Петросян Ю.А. Древний город на берегах Босфора / Ю.А. Петросян. – М., 1986. – 181 с.
  15. Пиоро И.С. Крымская Готия / И.С. Пиоро. – К., 1990. – 200 с.
  16. Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I (I–VI вв.). – М., 1991. – 472 с.

Иванченко Л., Моця А. Древнерусское оборонительное строительство в трудах М.П. Кучеры.

В статье рассматривается вклад М.П. Кучеры в исследование древнерусского оборонительного строительства.

Ключевые слова: «Змиевы валы», древнерусское оборонительное строительство, М.П. Кучера, Великий Кордон, Владимир Святославич.

Ivanchenko L., Motsia O. Old Rus' defensive building in works of M.P. Kuchera.

In article M.P. Kuchera's contribution to research of Old Rus' defensive building is considered.

Keywords: «Zmiyovi valy», Old Rus' defensive building, M.P. Kuchera, the Great Cordon, Volodymyr Sviatoslavych.